

Universitat de Lleida
Departament d'Història

AJUNTAMENT D'ALGUAIRE
PATRONAT MUNICIPAL
«JOSEP LLADONOSA I PUJOL»

POBLAMENT, TERRITORI I HISTÒRIA RURAL
VI CONGRÉS sobre
Sistemes agraris, organització social i poder local
26 i 27 d'abril de 2007
RESUMS

Sessió 1: Masos i poblament a la Catalunya Nova

CASTRUM, VILLA, TURRIS : CATEGORIES DOCUMENTALS DE POBLAMENT AL TERRITORI DE LLEIDA (SEGONA MEITAT DEL SEGLE XII)

Xavier Eritja Ciuró
xeritja@catsalut.net

Durant la segona meitat del segle XII, i un cop endegat el procés de repartiment i colonització feudal del territori de Lleida, la documentació permet distingir clarament entre diverses categories de poblament. Unes categories que no només respondrien a tipologies diferents d'assentaments, sinó que reflecteixen un model d'organització del territori força estructurat.

UNA SENTÈNCIA SOBRE L'AIGUA DEL MAS DE BAS PROMULGADA EL 1591: EL RENTAT DE MINERALS A LA ZONA MINERA DEL MOLAR (EL PRIORAT)

Albert Martínez I Elcacho
Departament d'Història
Universitat de Lleida
albert.martinez@historia.udl.es

L'objectiu que perseguim amb l'article que presentem és abordar l'estudi del rentat de minerals a la zona minera del Molar (comarca del Priorat, Catalunya) a principis de l'edat moderna; un aspecte de la mineria de la zona tan interessant com poc estudiat. Amb aquest propòsit, s'ha analitzat acuradament una causa o procés judicial —el qual culmina amb una sentència promulgada el 23 de febrer de 1591— que es va endegar per determinar si es podien rentar minerals, amb l'aigua de la font, en el territori del mas de Bas. De fet, l'anàlisi del document ens ha portat a conèixer, a més, els principals usos de l'aigua de la font; entre els quals destaca la seva utilització per regar els camps de cultiu del mas. Altrament, per poder contextualitzar l'estudi i comprendre les particularitats d'aquest domini, també hem analitzat l'origen i l'evolució senyorial del mas de Bas, des de l'edat mitjana fins a finals del segle XVI.

POBLES I MASOS A LA CATALUNYA PIRINENCA DE FRANC ALOU. LIMITACIÓ DE DRETS, ACCÉS ALS RECURSOS I DINÀMICA CONFLICTIVA.

Jacinto Bonales Cortés
jacinto_bonales@hotmail.com

Resum: Segons la proposta de sessió, es pretén conèixer més les semblances del món rural de la Catalunya Vella i la Catalunya Nova. És per això que volem aprofitar per introduir els planejaments d'espai i poblament a la que ja s'ha qualificat com a "tercera Catalunya" segons les estructures agràries: la Catalunya pirinenca de comunitats en franc alou. Tal i com indica el títol de la comunicació, el nostre objectiu és mostrar l'evolució i organització productiva dels masos existents a la zona pirinenca tot i centrant-nos en les relacions entre aquests masos i els pobles, és a dir, entre els masos com a unitats econòmiques i uns pobles socio-políticament tancats i organitzadors de l'explotació agro-silvo-pastoral de tot l'espai del terme. L'àrea d'anàlisi inclou el territori dels antics comtats de Pallars i Urgell així com la Batllia i el Baridà. El marc temporal es situa en l'època moderna, si bé necessàriament fent referències a la baixa edat mitjana.

MODELS DE POBLAMENT I COLONITZACIÓ AGRÀRIA EN L'ETAPA FINAL DE L'ANTIC RÈGIM A CATALUNYA. LES TERRES DE LLEIDA: RECUPERACIÓ, POBLAMENT I EXPANSIÓ.

Enric Vicedo Rius
Departament d'Història, UdL
vicedo@historia.udl.es

La crisi del segle XVII ha significat un despoblament de molts nuclis habitats i la reducció de la superfície cultivada. La recuperació del segle XVIII s'ha realitzat en base a una nova estructura del poblament, més concentrat. En aquesta comunicació s'analitzen els diversos models de poblament i/o colonització: a) l'expansió de la superfície cultivada en el terme d'una població, b) la colonització sense poblament, i c) la colonització amb un procés de poblament. Es vol establir l'impacte en les economies pageses de cadascun d'aquests models de transformació de les relacions entre les societats i el territori.

PAISATGE, TERRITORI I POBLACIÓ A L'ÀREA DEL CANAL D'ARAGÓ I CATALUNYA ABANS DE LA INTRODUCCIÓ DEL REGADIU

Josep Manuel Martínez Paris
Universitat de Lleida
jmartinez@historia.UdL.es

A partir d'un estudi de cas, el present article té com a objectiu analitzar de quina manera interactuaren factors com demografia, societat, territori i paisatge al llarg del cicle alcista del segle XVIII, tot valorant els progressos i límits concrets d'aquell creixement. La zona escollida correspon als municipis de la extensa plana actualment irrigada pel Canal d'Aragó i Catalunya. Des de la seva finalització el 1906-1909, aquesta infraestructura hidràulica ha esdevingut un element clau per a interpretar tant la posterior evolució de la població i dels usos del sòl, com de l'organització de l'espai i de la mateixa societat. Però menys conegut ens resulta l'espai rural, així com els factors que el modelaven, de la etapa previa al regadiu. La combinació de fonts inèdites i de les dades que proporcionen diferents publicacions locals, ens permet, en definitiva,

aprofundir en els diferents paisatges rurals de la zona i en els factors que influeixen en la seva evolució al llarg del Set-Cents.

LA COLONIZACIÓN DEL DELTA DEL EBRO: DE LA BARRACA A LOS NÚCLEOS URBANOS (S. XVIII-XX)

Emeteri Fabregat Galcerà
efabreg3@xtec.net

En el proceso de colonización del Delta el *mas* no parece haber tenido ningún papel significativo. Los primeros habitantes se instalan a principios del s. XVIII en las motas situadas a ambos lados del río y basan su economía en la explotación extensiva de los recursos naturales (la sosa) y una agricultura limitada a las zonas no salinas inmediatas al río. Estos primeros colonos se apropian de extensas superficies de comunales que privatizan por el uso y a partir de las cuales se sustenta la familia. El resultado es un tipo de hábitat disperso organizado en torno a la barraca, que es la vivienda habitual de la familia y el centro de sus actividades económicas. La limitación del espacio agrícola útil, la introducción de nuevos cultivos más productivos (la barrilla, el maíz), el fuerte crecimiento demográfico y la construcción de norias provocan en la primera mitad del s. XIX un proceso de densificación a partir de la fragmentación de las propiedades por los repartos hereditarios, con la aparición de nuevas barracas. La construcción de los canales de la Derecha (1860) i de la Izquierda (1912) posibilitará expandir el espacio agrícola ocupando las zonas salobres, e introducir un nuevo cultivo más productivo, el arroz, lo que permite pasar directamente de la barraca a la estructura urbana.

POBLACIÓ, URBANISME I SUPORT CAMPEROL A LA CONTRARREVOLUCIÓ REIALISTA DINS LA LLEIDA DEL TRIENNI LIBERAL

Antoni Sánchez Carcelén. UDL
asanchez@historia.udl.es

POBLACIÓ, TERRITORI I PAGESIA DINS LA LLEIDA DEL TRIENNI LIBERAL

En aquest estudi es pretén, primer de tot, abordar l'aspecte demogràfic i l'urbanístic de la ciutat de Lleida al primer terç del segle XIX prestant especial atenció al Trienni Liberal (1820-1823), sobretot pel que fa a l'àmbit demogràfic. Per a continuació poder caracteritzar la pagesia de l'horta lleidatana, sobretot a nivell social i poblacional, fent especial incidència en la repercussió que va significar l'impacte de la migració que va rebre. En definitiva, aconseguir una aproximació històrica al territori i la població agrària de la ciutat de Lleida i el seu entorn més immediat.

EL PROCÉS DE TRANSFORMACIÓ DE LA PROPIETAT DE LA TERRA I L'HÀBITAT EN LA PARTIDA DE LA BASSA NOVA D'ALMENAR (SEGRIÀ), AL LLARG DE L'EDAT CONTEMPORÀNIA

Josep Forns i Bardají
jforns@xtec.cat

La comunicació tracta de l'evolució d'una part integrant del terme d'Almenar, propietat dels béns de propis del municipi, al secà, dedicada bàsicament a les pastures dels ramats transhumants fins el segle XVIII. Davant la pressió demogràfica del set-cents i la necessitat de

produir, l'ajuntament va cedir aquests camps a terratge previ pagament d'un cens anual, fet que en ocasions van significar un acaparament de terres per part d'alguns propietaris. A llarg termini la legislació liberal va afavorir el ple domini de la propietat dels antics arrendataris. Les antigues pletes i basses hauran de compartir el territori amb les cabanes, forma d'habitatge temporal per passar la setmana els llauradors i els parells de mules.

L'arribada de les aigües del canal d'Aragó i Catalunya (any 1913), significarà l'inici de nous canvis en el territori, tant en la distribució de la propietat de part dels majors propietaris com en la seva forma d'explotació. Posar en conreu les noves terres de rec suposava la necessitat d'aplanar-les, construir pantans, pagar el regatge, fer canalitzacions, més salaris, recórrer una distància considerable des del nucli de població, etc., que feien inviables les pràctiques tradicionals. Tot i el sistema d'arrendament dels primers anys, vers els anys 1920, comprovem com van adquirint les propietats colons provinents de zones com la Segarra i l'Anoia, que residiran a les torres, configurant un nou sistema de poblament dispers i semidispers entorn de la Bassanova, amb església, bar-botiga, escola, festa major, etc. Almenar i Almacelles han estat els dos nuclis immediats de serveis.

El nou sistema de conreu, de propietat més extensa i terreny millor adaptat que el de l'horta vella tradicional, facilitarà l'aparició d'una forma de conreu més innovadora tècnicament, amb un poblament de torres i propietaris, d'una idiosincràsia pròpia que, també representaran un pol de pressió important en els afers municipals.

LA CONCA DE MEQUINENSA: LA INCIDÈNCIA DE L'ESPAI MINER DINTRE D'UN TERRITORI TRADICIONALMENT AGRARI

Jaume Fullola Fuster
Departament d'Història, UdL
jfullola@alumnes.udl.es

L'article que aquí es presenta està dedicat a una àrea minera ubicada entre Aragó i Catalunya, que s'extén pel triangle constituït per les províncies de Saragossa, Osca i Lleida. Tot i tractar-se d'un territori eminentment agrícola, destaca el caràcter explotador de les comarques que la conformen, fonamentades en l'extracció del lignit negre ubicat en el seu subsòl. Mequinensa (Saragossa), La Granja d'Escarp, Seròs i Almatret (Lleida) són les principals poblacions que es veuen afectades pels afloraments d'aquest mineral, que afecta a una gran part de la zona esmentada, i que, per tant, històricament ha tingut un pes bastant significatiu.

És evident que la mineria no és una parcel·la independent que funciona com un element extern al mercat i a les altres activitats econòmiques, i encara més en el cas d'aquesta conca minera, on els treballs miners es compatibilitzaven amb les tasques pròpiament agràries. Per tant, des d'aquest punt de vista, és molt interessant poder valorar la importància de com s'ha realitzat una ocupació del subsòl d'aquestes regions durant els més de cent cinquanta anys en els quals el benefici del lignit s'ha realitzat amb un aprofitament de caire industrial.

En aquest context, l'element demogràfic juga un paper fonamental, ja que constitueix una de les variables a examinar en una societat tradicionalment rural, perquè les oscil·lacions poblacionals estan estretament relacionades amb la transcendència que el sector miner va assolir durant les diferents conjuntures econòmiques. Sobretot, resulta interessant poder valorar aquest binomi, en el qual la mineria esdevé el factor que permet fer entenedor gran part dels processos socials que tenen lloc al territori, i que es desenvolupen amb una certa coherència amb l'evolució de les vendes i produccions de lignit.

En definitiva, es tracta de realitzar un estudi de territori, que queda ben delimitat tant pel pes de la mineria com pel de l'agricultura, és a dir, d'una societat de naturalesa rural,

pero amb indicis d'una industrialització i d'uns fluxos econòmics que deriven cap als mercats catalans, principalment en les etapes on la dinàmica econòmica permet generar una demanda inusitada. Així doncs, població, territori i societat són tres elements que interactuen en la Conca Minera de Mequinensa i que sense l'anàlisi dels quals seria impossible entendre molts dels mecanismes socials que s'hi desenvolupen.

Sessió 2
Poblament, territori i història rural

I

EL MAS TUROLENSE
Ángel Hernández Sesé, CAIRE
caire@maestrazgo.org

El mas turolese ejemplifica un modelo de ordenación territorial en plena vigencia. Sin embargo, la necesaria adaptación a la modernidad ha sumido en crisis al modelo, que se enfrenta en pleno siglo XXI a los problemas que devienen del abandono de las explotaciones tradicionales, del envejecimiento de sus moradores, y de la falta de ayudas que permitan garantizar, no solo la pervivencia del modelo, sino también la conservación de su legado patrimonial. Hoy la masía se revela como una herramienta eficaz en la gestión del medio, basada en los principios de la sostenibilidad que la han regido siempre, y esa es una opción de futuro que cobra vida cuando se complementa con el turismo rural. En torno al pasado, y al futuro de este modelo poblacional, se pretenden dar a conocer las claves que garanticen la regeneración o adaptación del poblamiento disperso en el Maestrazgo, en términos de eficiencia, equidad y sostenibilidad.

EL CAP DE CREUS A L'EDAT MITJANA. ESTRUCTURACIÓ DEL TERRITORI I FORMES DE POBLAMENT.

Montserrat Mataró i Pladelasala, Imma Ollich i Castanyer, Anna Ma. Puig i
Griessenberger
imma.ollich@ub.edu

L'any 2006 hem començat un projecte de recerca arqueològica, a través de la Universitat de Barcelona, sobre poblament medieval i ocupació del territori als contraforts nordoccidentals del Cap de Creus, amb l'objectiu d'analitzar-ne l'estructuració i les formes d'assentament entre els segles VIII-XV dC. El projecte inicial té prevista una durada de tres anys (2006-2008), amb dues vessants de recerca: d'una banda l'anàlisi del territori pròpiament dit, i de l'altra l'excavació arqueològica d'un poblat medieval abandonat.

Els resultats dels primers treballs són molt prometedors:

- quant al territori, s'han identificat fins ara 11 jaciments inèdits, constatant que el lloc central d'organització d'aquest territori és el monestir de St. Pere de Rodes, a l'entorn del qual es distribueixen els nuclis d'hàbitat i els llocs de producció i explotació de recursos. També es defineix una xarxa d'elements de defensa (*casale, domus*), associada amb torres que controlen la costa. A nivell de vies i camins s'han detectat diverses carrerades noves, algunes amb un origen antic i utilitzades plenament a l'Edat Mitjana.

- l'estudi i anàlisi del sistema de poblament d'aquest territori el concretem en l'excavació arqueològica del poblat de Santa Creu de Rodes. La primera intervenció, portada a terme el darrer mes de setembre, ens ha permès confirmar l'existència d'una planificació urbanística centrada en dos carrers perpendiculars entre ells, i un gran espai públic, la plaça de davant de l'església. La resta d'espais, tan públics com domèstics s'organitzen en terrasses adaptades als desnivells del terreny.

APORTACIÓ AL CONEIXEMENT DELS POBLES DEL COMTAT D'EMPÚRIES A L'EDAT MITJANA

Jordi Bolòs

jordibolos@hotmail.com

Després dels treballs fets sobre els pobles de les comarques del Rosselló, el Conflent i el Vallespir i sobre els vilatges oberts, castrals, eclesials o sobre les vilanoves d'algunes regions occitanes, qualsevol aproximació a l'estudi de la morfogènesi dels nuclis de poblament troba aplanats molts dels obstacles metodològics que va caldre superar inicialment. Aquesta mateixa realitat ens va portar ja fa anys al convenciment de la necessitat d'aprofundir en l'estudi d'alguns territoris i en el desig de fer una síntesi sobre les diferents formes de pobles a Catalunya. Tot i que els problemes més importants ja han estat plantejats i molts ja han estat aclarits amb aquestes recerques, creiem que pot ésser interessant d'estudiar d'una manera exhaustiva els diferents territoris de Catalunya, per tal de poder ampliar i aprofundir els coneixements que tenim sobre les formes dels pobles que es bastiren en època medieval. Per això m'he decidit a editar aquesta recerca sobre les característiques dels nuclis de població de l'antic comtat d'Empúries.

En època carolíngia, després de l'any 785 –data en què Girona obrí les portes als francs–, les planes de l'Empordà foren atacades, per terra, per les ràtzies dels musulmans i, per mar, pels pirates sarraïns; així mateix, més endavant, varen ésser saquejades per les expedicions dels hongaresos. Després de l'any 1000, les guerres entre els comtes d'Empúries i de Rosselló i les violències provocades pels enfrontaments entre els senyors feudals degueren ésser també motiu d'un ambient d'inseguretat. Més endavant, al segle xii, hi hagué nous enfrontaments, ara entre els comtes d'Empúries i els comtes de Barcelona o els bisbes de Girona. En el futur, les èpoques de baralles entre els comtes i els reis catalanoaragonesos també sovintejaren, sobretot fins a l'any 1325, en què acabà la primera dinastia comtal d'Empúries i el comtat passà a dependre del casal de Barcelona.

Aquesta realitat –la inseguretat– i l'existència d'un terreny pla i innundable, degueren fer que un percentatge molt alt dels pobles estiguessin situats en llocs lleugerament elevats. Així mateix, les guerres i les violències afavoriren els processos d'ensagrerament i també d'encastellament, amb la fortificació d'alguns dels pobles amb muralles i amb la construcció de castells.

ROPIDERA (CONFLENT) : UN POBLE MEDIEVAL ABANDONAT DINS EL SEU TERRITORI

Olivier Passarius (Pôle Archéologique, Conseil Général des Pyrénées-Orientales), Aymat Catafau (CRHiSM, Universitat de Perpinyà)

catafau@univ-perp.fr
olivier.passarius@cg66.fr

El foc de Tarerac va començar el dilluns 22 agost de 2005, cap a les dues de la tarda, a prop de la carretera departamental 47, entre els pobles de Montalbà de la Frontera (Montalba-le-Château) i de Tarerac. L'incendi va durar més de 48 hores, i va cremar unes 1.200 hectàrees de màquia, de landa, de boscos d'alzines i de sureres. La zona cremada, immensa, s'estengué fins a la riba nord del riu Tet i assolí una llargada, d'est a oest, d'uns 6 km per una amplada, de nord a sud, de 3'5 km. El 22 de juliol, al vespre, l'incendi va saltar el riu i la carretera nacional RN 118 al lloc dit Coll de Ternera, i va eixamplar-se a una part del terme de Bulaternera, abans que es pogués apagar.

Unes primeres visites a la zona cremada ens van permetre de tenir ràpidament una idea del potencial arqueològic del territori afectat per l'incendi. A sota de la vegetació molt densa, tot d'un cop desapareguda gràcies al foc, apareixia una gran quantitat de parets, de feixes, de camins i de còrrecs. A tot arreu, la mà de l'home havia donat forma a la muntanya. Tot això havia restat amagat sota l'abandonament i el caràcter salvatge i gairebé inaccessible d'aquests indrets.

Dos pobles medievals, abandonats abans de l'època moderna, amb els seus territoris de cultiu i de pastura, restaven inclosos dins la zona cremada. El poble de Casesnoves, a la vora del riu Tet, avui part del terme d'Illa, va trobar-se a la perifèria de l'incendi, però la major part del seu territori, a la riba nord del Tet, va ser cremat, cosa que permetia d'estudiar-lo, un cop desapareguda la vegetació que impedia de veure el terreny. Però és sobretot per la possibilitat de l'estudi del poble de Ropidera, amb les seves ruïnes al peu del turó de l'església anomenada "església de Les Cases", que l'incendi representava una oportunitat inesperada.

Jordi Bolòs, quan, a mitjans dels anys 1990, va donar la volta a la part nord de Catalunya, per inventariar, dibuixar i estudiar un gran nombre de pobles medievals abandonats, amb vista de la publicació dels volums de la Catalunya Romànica¹, va passar per Ropidera, va pujar fins al poble, i, malgrat una vegetació gairebé impenetrable, va poder fer un croquis bastant exacte del que es podia veure enmig del bosc baix i de la màquia: la comparació de les fotografies del lloc abans i després de l'incendi explica la diferència de precisió entre el croquis de Jordi Bolòs i el nostre, encara que, tenint en compte la densitat de la vegetació abans de l'incendi, hem de subratllar l'exactitud i l'interès del treball de Jordi Bolòs.

Tanmateix, l'incendi no només ens ha permès d'investigar unes cases, un poble abandonat, sinó també un territori sincer, tot un terme constituït a l'edat mitjana i que va continuar desenvolupant-se fins a l'època contemporània. En ha permès de copsar-ne, per tant, la seva evolució.

D'altra banda, la "descoberta" de Ropidera encaixava perfectament amb un projecte que teníem d'ençà d'uns quants anys. Després de les visions molt precises sobre la formació i l'evolució d'un poble medieval a través de l'arqueologia que ens havien proporcionat les excavacions portades a terme en el poblat de Vilarnau, prop de Perpinyà, teníem la voluntat d'obrir l'estudi a tot un territori, a l'evolució d'un paisatge.

El poble de Ropidera ens donava un punt d'observació excepcional per fer aquesta recerca: una documentació escrita bastant completa que ens aportava informacions des del segle XIII fins a l'actualitat, uns vestigis arqueològics que semblaven plens de promeses, i, sobretot,

---

1 Cat Rom, vol VII (Ropidera), XIV (Casesnoves), XXV (Sequeira) entre altres,

un territori que presentava una diversitat d'aptituds i d'usos, amb una evolució d'aquests durant els últims set o vuit segles, que desitjàvem d'explicar. Aquí teníem un camp d'investigació, un lloc on plantejar-nos unes qüestions i unes possibilitats noves de trobar algunes respostes. No podem tampoc amagar, en aquesta presentació de la nostra recerca i dels primers resultats, la fascinació que aquests paisatges cremats va produir sobre tots nosaltres, des del primer cop d'ull. La descoberta dels testimonis de la presència de l'home durant segles i segles, de l'afany i de la feina titànica que representà la construcció d'aquells paisatges de feixes, de la capacitat d'adaptació dels habitants de la zona, així com de llur determinació, una generació rere l'altra, per modelar els territoris, ens ha suscitat l'admiració per als llocs i per als homes que els havien afaïçonats. Aquests sentiments formen part del nostre treball, i de la nostra il·lusió, durant tot un any, per tirar endavant les prospeccions, una setmana rere l'altra, en aquests llocs encantadors.

En una primera part, presentarem ràpidament el context metodològic d'aquesta intervenció de caire bastant original. L'estudi del poble medieval i dels seus territoris, el territori immediat de cultiu i el territori muntanyenc de pastures, coneguts per l'arqueologia i pels documents medievals, formarà la segona part. Per acabar, esbossarem els grans trets de l'evolució posterior d'aquests territoris, durant l'època moderna i contemporània, amb unes explicacions sobre la relació entre les mutacions del poblament, les evolucions econòmiques i socials i els canvis dels usos dels territoris, que tenen com a conseqüència una transformació notable dels paisatges.

ELS TERRITORIS DE LA VALL DE CASTELLBÒ A L'EDAT MITJANA

Javier Escuder
Departament d'Història
Universitat de Lleida
jescuder1@hotmail.com

Al present treball presentem els primers resultats de l'estudi sobre el territori de la vall de Castellbò a l'edat mitjana. S'ha intentat determinar l'origen dels nuclis de poblament d'aquest territori, a l'hora que també s'ha estudiat la seva morfologia i s'han esmentat altres exemples de pobles de muntanya. També s'ha tractat el tema de la aparició i expansió de la xarxa eclesial sobre aquest territori. I per últim s'ha intentat mostrar quina era la xarxa hipotètica de camins existents durant el període medieval.

«STABLIMENT I RETIMENT DE LA TERRA»: ELS INICIS DE LA COLONITZACIÓ FEUDAL DE MALLORCA

Bernat i Roca, Margalida
Serra i Barceló, Jaume
mbir57@telefonica.net
mbernat@degcultur.caib.es
jaseba@ono.com

La historiografia tradicional mallorquina, que sistemàticament nega la característica feudal de la nova societat nascuda de la conquesta de 1229, es planteja sobre uns paràmetres teòrics viciats. La inexistència de grans dominis senyorials, la fonamentació social i econòmica en les manufactures i el comerç, l'explicació de les crisis per fenòmens exògens i aliena a les classes dirigents ... han servit de paradigma explicatiu per presentar un model totalment desconectat dels territoris del seu entorn.

El que aquí es planteja és un conjunt d'hipòtesis que intenten veure el procés de colonització feudal de l'illa de Mallorca des de noves perspectives. No són originals de manera aïllada, però sí que ho són en conjunt. En primer lloc, s'ha de distingir entre conquistador i

colonitzador. En segon terme, s'ha de valorar el paper de l'espai agrari en la formació del nou territori i no només de la Ciutat de Mallorca. A tal efecte, es fonamental documentar el procés d'ocupació real de les diferents zones i explotacions andalusines de l'illa de Mallorca per part dels colons, així com establir els seus ritmes i períodes.

Per raons d'espai, aquí sols es tractarà de la primera fase d'ocupació, així com dels primers mecanismes d'explotació econòmica que es basaren més en la depredació que en la reempresa de la producció. El panorama que es beslluma és molt diferent del que fins ara s'havia volgut suposar i permet entendre esdeveniments posteriors, conjuntures i el procés d'estructuració que sempre s'havien considerat marginals o anecdòtics. Per això, resulta imprescindible que els colons no organitzaren un procés nou, sinó que aplicaren l'experiència anterior, tant la provinent de la Catalunya Vella com de la Nova.

ELS VEÏNATS: ORÍGENS I EVOLUCIÓ D'UNA DEMARCACIÓ TERRITORIAL A L'INTERIOR DE LES PARRÒQUIES DEL BISBAT DE GIRONA, SEGLES X-XIV

Elvis Mallorquí

Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

emallorq@xtec.cat

Al bisbat de Girona, el procés de creació de les parròquies rurals, entre els segles X i XI, va alterar significativament l'estructura territorial anterior basada en les vil·les i els vilars, tot i que no la va eliminar del tot. En efecte, les esglésies no s'instal·laven a qualsevol indret, sinó en les vil·les que devien ser més importants. I amb la consagració i la dotació del temple, el bisbe fixava uns vincles de dependència d'unes quantes vil·les i vilars envers el nou centre parroquial. Així doncs, aquestes entitats de poblament i d'explotació del territori no van desaparèixer, sinó que van quedar subordinades a la nova forma d'organització territorial a partir de les parròquies.

La documentació dels segles XI i XII permet observar amb detall com, de mica en mica, aquestes vil·les i vilars es van desintegrant i fragmentant en uns quants masos, que es van convertir en les unitats bàsiques de tots els dominis senyorials de les terres de Girona, tal com es pot comprovar en els capbreus dels segles XIII i XIV. En aquest moment, els textos ja no recullen referències directes a vil·les ni a vilars, però molts dels topònims consignats a l'alta edat mitjana pervivien per designar unes entitats territorials de límits difuminats, de característiques variables i situades sempre a l'interior d'algunes parròquies, sobretot les més extenses territorialment. És a aquestes entitats que donem el nom de "veïnat" perquè, de fet, és el nom que a partir de la baixa edat mitjana i dels segles moderns es va consolidar definitivament. El segle XIV, però, és un segle de transició. Els capbreus d'inicis del Tres-cents no solen recollir cap qualificatiu genèric per a aquestes entitats; els fogatges de la segona meitat de segle prefereixen anomenar-les "llocs" –*locus*–; i alguns documents de la cúria diocesana utilitzen el nom de "territori" –*territorium*–, juntament amb el de "veïnat" –*vicinatus*– per tal de referir-s'hi.

De totes maneres, els veïnats eren una realitat ben present a les terres gironines del segle XIV. A Cruïlles i a Cassà de la Selva, per exemple, els masos escampats pels respectius termes parroquials s'agrupaven darrere d'uns topònims que eren els mateixos d'unes quantes vil·les i vilars altmedievals: Carreres, Estanyol, Rabioses, Solls, Pastells, Tapioles, Valloquera, Tresculls i Darnaculleta al terme de Cruïlles; Asclet, Llebrers, Sangosta, Serramala i Perles al terme de Cassà. Aquestes entitats territorials també tenien incidència per a l'organització dels dominis senyorials: el monestir de Sant Miquel de Cruïlles tenia un batlle que recollia els delmes que li corresponien als veïnats de Pastells i Solls, i en tenia un altre a la Bisbal que recollia tasques i primícies dels veïnats de Perduts i Sant Pol. A Cassà de la Selva, els habitants de Serramala i Llebrers tenien lliure accés als boscos i als espais comunals, sense haver de pagar res al senyor del castell.

A la vegada, molts veïnats havien esdevingut una entitat religiosa parcialment autònoma a l'interior de la parròquia. Els casos de veïnats amb una església sufragània depenent de la seu parroquial són relativament pocs, tot i que n'hi ha alguns, com Sant Pol de la Bisbal a la Bisbal i

Panedes a Llagostera. El més freqüent, però, és l'existència de petites capelles romàniques a l'interior de molts veïnats gironins: Sant Cristòfor de Raset –Cervià–, Sant Joan de Salelles i Sant Andreu de Banyeres –Sant Sadurní–, Santa Maria de Montnegre –Sant Mateu de Montnegre–, Santa Cristina –Corçà–, etc. L'existència d'aquests edificis eclesiàstics, normalment amb un cementiri propi on s'enterraven els habitants del veïnat –que, tanmateix, només podien ser batejats al temple parroquial–, va conferir una personalitat pròpia més marcada als veïnats que en disposaven. Els feligresos de Panedes, per exemple, podien elegir i presentar al bisbe el clergue que hi havia de servir. De totes maneres, la migradesa dels beneficis eclesiàstics atorgats a aquestes capelles feia que el culte, a càrrec dels rectors de la parroquia, només s'hi celebrés de manera ocasional.

La demarcació del veïnat també era utilitzada per a l'organització de la cura d'ànimes de parròquies extenses i molt poblades: a Cassà de la Selva i Llagostera, els domers –curats setmaners– s'havien repartit la tasca d'assistir les ànimes dels fidels per veïnats. I, molt sovint, la recaptació del delme d'una petita part de les parròquies dels ardiaconats de Girona i la Selva –el 12,8%– es realitzava a partir dels veïnats: així succeïa el 1362 a Sant Gregori, Paret Rufí, Vilafreser, Madremanya, Cruïlles, Bell-lloc d'Aro, Maçanet de la Selva, Tordera, Fogars, Brunyola i Sant Martí Sapresa, Sant Esteve de Guialbes, Sant Medir, Sant Julià de Ramis i Sant Martí Vell. En aquesta última parròquia, però, hi havia unes unitats de recaptació del delme –els “delmers”– molt variades: els veïnats de Palol, Valldemia, Castellar i Llac, les valls de Valloreda, Puigalt, Vallmajor i les Rovires, la muntanya del Fonellar, el puig Sagner i els masos Gironella, Pertús, Cellers i la Tallada. Finalment, alguns veïnats servien com a unitat per a la recaptació dels impostos, tal com ho deixen entendre els fogatges de la segona meitat del segle XIV: el 15% de les entitats dels ardiaconats de Girona i la Selva que s'hi esmenten eren qualificades com a “llocs”, paraula que, en un sentit més ampli, podia referir-se al conjunt d'una parròquia o d'un castell termenat, però que, més sovint, designava un veïnat o un petit grup d'habitatges.

En resum, la història del poblament i de l'organització del territori rural del bisbat de Girona no es pot fer sense tenir en compte el paper dels veïnats, hereus de les vil·les i dels vilars altmedievals. Es tracta, evidentment, d'un paper secundari: les parròquies sobretot i els castells termenats eren les entitats bàsiques de l'organització del territori gironí –el 62,6% i el 18%, respectivament, als ardiaconats de Girona i la Selva–. Però els veïnats no deixaven de ser presents en l'ordenació del món rural: eren, als llocs de poblament dispers en masos, el primer àmbit on s'exercia la solidaritat veïnal; eren també entitats útils per als senyors feudals i per als rectors de les parròquies per tal d'organitzar els seus dominis senyoriais o les seves tasques pastorals; i eren territoris prou definits com per servir per a la col·lecta del delme o d'altres impostos.

ELS POBLES FORTIFICATS A LA CATALUNYA VELLA. EL CAS DE LA CELLERA DE PORQUERES (PLA DE L'ESTANY) SEGONS UN CAPBREU DE L'ANY 1389.

Víctor Farías Zurita
Facultat d'Humanitats
Universitat Pompeu Fabra
victor.farias@upf.edu

Es tracta d'estudiar la difusió en determinades parts de la Catalunya Vella medieval de pobles (assentaments rurals) fortificats, dotats d'un dispositiu defensiu. Aquesta difusió va alterar el paisatge d'algunes comarques, fins aleshores dominades per un poblament dispers (masos). El nostre estudi vol contribuir a trobar una explicació a aquestes alteracions de les pautes de poblament. Ens centrarem per aquest estudi en un cas concret, el de Porqueres, en el Pla de l'Estany, per al qual s'ha conservat un capbreu datat l'any 1389.

ARTICULACIÓ TERRITORIAL DEL POBLAMENT A LA BARONIA DE RODONYÀ DURANT L'EDAT MITJANA.

Isidre Pastor i Batalla

ipastor@tinet.cat

L'evolució que presenta el poblament dels dominis territorials de l'antiga baronia de Rodonyà -situada a l'extrem oriental del Camp de Tarragona- son un clar reflex de les modificacions en l'organització del territori d'aquest marc senyorial. És en aquest sentit, que es pot observar com des del moment de consolidació de la baronia, a començament del segle XIV es produeix una transformació dels models d'establiment de la població, que culminaran amb una nou panorama de l'articulació del poblament definit, essencialment, a partir del propi devenir històric de la baronia. Així, s'ha de considerar que aquest procés d'afermament territorial del domini jurisdiccional sobre el terme i territori de la baronia, son el principal exponent d'un progressiu assentament del poblament. D'altre banda, en el rerefons d'aquest procés d'articulació territorial del poblament es posa de manifest la transcendència que arribà a assolir el desenvolupament socio-econòmic de la baronia així com la pròpia conjuntura social, que incidirà directament sobre les pautes d'assentament de la població.

Per tant, és la pròpia evolució històrica dels models d'assentament de la població sobre el marc territorial de la baronia, que es defineixen en aquest segles de l'edat mitjana, un dels principals factors que permeten aprofundir en el coneixement del devenir històric de la baronia d'aquest període.

POBLAMENT I TERRITORI A CAVALL DE LES DUES CATALUNYES. MASOS I VILES NOVES A L'ENTORN DE D'IGUALADA: LA QUADRA DE VILANOVA DEL CAMÍ DEL TERME DEL CASTELL DE CLARAMUNT (1188-1482)

Pere Benito i Monclús

Marie Curie Intra-European Fellowship

Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris

UNIVERSITE DE PARIS I – PANTHEON – SORBONNE

perebenito@hotmail.com ; pbenito@iecat.net

La particular situació geoestratègica de la Conca d'Òdena entre el segle IX i mitjan segle XII, a la frontera del comtat d'Osona, implicà una ruptura respecte de les estructures del poblament antic i retardà fins a la segona meitat del segle XII l'estabilització de la població. A partir dels darrers decennis del segle XII, s'inicia, però, una nova dinàmica de poblament i d'estructuració del territori que presenta trets en comú amb els processos que de manera paral·lela es donaren, a moltes altres contrades de Catalunya, a un costat i altre del Llobregat: desenvolupament d'una vila mercat que assumeix funcions de centralitat política-administrativa i econòmica sobre el seu entorn agrari, aparició i desenvolupament al seu voltant de viles noves que actuen com a satèlits econòmics de la vila mercat, abortament del procés d'estructuració de l'espai agrari periurbà en estructures de tipus mas i evolució dels antics masos cap al concepte de petita vila closa. L'evolució del poblament tardomedieval interacciona amb una altra dinàmica molt més difícil de capir amb precisió a partir de les fonts conservades, l'evolució demogràfica, que modela les fases de l'evolució del poblament, i a ambdós processos se superposa la dinàmica política d'estructuració i divisió del territori en castells termenats, quadres i parròquies, necessària per a l'exercici del poder i la jurisdicció sobre els homes. Com a estudi de cas de la influència de les viles mercats sobre el seu hinterland agrari a la Baixa Edat Mitjana, ens proposem de copsar la natura i el ritme d'aquestes dinàmiques i les seves interaccions en un territori de la Conca d'Òdena proper a la vila d'Igualada: la quadra de Vilanova del Camí de l'antic terme del castell de Claramunt, excepcionalment il·luminada des de començaments del segle XIV gràcies a la rica sèrie de protocols notariais conservats a l'Arxiu Històric Comarcal d'Igualada.

VILES I MASOS; CONREUS, BOSCOS I AIGUAMOLLS. POBLAMENT I EXPLOTACIÓ DEL MEDI A L'EMPORDÀ MEDIEVAL.

Xavier Soldevila
Universitat de Girona
xsoldevi@xtec.cat

Aquesta comunicació pretén resseguir la història de la xarxa de poblament i de la gestió i aprofitament del medi natural a la comarca de l'Empordà als segles medievals, sobretot entre

el segle XI i el XV. L'entorn natural empordanès s'ha caracteritzat des de sempre per la seva diversitat: al costat de massissos muntanyencs - el Montgrí o les Gavarres - trobem zones planes les quals, a l'edat mitjana, podien ser seques o cobertes per aiguamolls. En aquest context, des del segle XI és possible endevinar una xarxa de poblament articulada en nuclis de població concentrats - anomenats viles, castells o celleres -, població dispersa en masos, bordes i cortals, així com un tipus de poblament intermedi en els anomenats veïnats o vilars. A partir d'aquests punts es va anar organitzant l'explotació del medi natural. Una explotació, però, manifestada en formes diverses: la talla de boscos i l'assecamment d'estanys no va afectar de la mateixa manera tota la zona i al segle XIV quedaven encara àmplies zones boscoses i humides que eren aprofitades amb finalitats diverses. L'agricultura, lògicament, era l'activitat econòmica fonamental tot i que és possible identificar zones d'incipient especialització vitícola, com al massís del Montgrí; d'arboricultura, com al massís de les Gavarres; o d'horticultura, al voltant de les viles. Finalment, la ramaderia a l'engròs - no pas la cria domèstica d'un grapat d'animals - també hi va tenir el seu paper, ja fos la ramaderia ovina transhumant, ja fos la cria de bestiar boví per als carnicers de la propera i populosa ciutat de Girona.

LA FORMACIÓ DE LES POSSESSIONS I LA TRANSFORMACIÓ DELS PAISATGES AGROSOCIALS A MALLORCA. LA HISENDA GUAL-DESPUIG, 1467-1832.

Gabriel Jover Avellà
UdG-CRHR
gabriel.jover@udg.es

El 1876 el cònsol britànic C. T. Bidwell el 1876 descrivia el paisatge agrari illenc en els següents termes:

"The portions of land thus distribued were large, and remained in the hands of a few propriertors for a series of years afterwars; and large holdings still prevail in the islands (...) A holding of 200 hectares is considered a large property in the island, but there are some exceeideing 4000 hectares (...) as large properties contain a quantity of woodlands and copses, a great part wich are unproductive sub-tennancies are rare in the islands (...) The small proprieties in the meighbourhood of in the tonws a and villages are, generally, much more highly cultivated than the larger ones, and produce more proportions. The smallest of these holdings, however, naturally could only exist, in the vicitnity of the villages, since in parts more distant their limited produce would not campensate the expenses of their cultivation."

A mitjan segle XIX, tal com advertiren altres observadors de l'època, aquest paisatge havia assolit el seu climateri, poderoses forces socials i econòmiques transformarien la fesomia dels camps mallorquins al llarg de la següents generacions. El nostre propòsit és estudiar com s'havien format les grans explotacions mallorquines, les possessions, i com aquestes condicionaren els paisatges agraris i els assentaments pagesos al territori. D'una banda, la consolidació dels casats de les possessions, les instal·lacions productives i viàries a ells annexes, els sistemes de tanques i delimitació dels espais productius, i els sistemes de producció agropecuària que definien el conjunt de relacions socials al món rural mallorquí al llarg dels segles XVI a XIX, d'altre com aquesta organització productiva condicionaria el poblament als

marges de la hisenda. Això és l'assentament i residència dels treballadors i pagesos dependents d'aquestes grans explotacions. La consolidació de les possessions afavoriria la dicotomia hàbitat concentrat a les viles closes (pagesos jornalers, petits pagesos propietaris, assalariats, etc.), i l'hàbitat espars dominat per les possessions on vivien els arrendataris i els treballadors fixos (missatges, majorals). Per capir com aquestes relacions socials i productives es tradueixen en relacions espacials hem triat el patrimoni de la casa Gual-Despuig. Aquesta gran hisenda agrària estava dividida en dos grans cossos intercomunicats econòmicament. El primer s'estenia a la plana de les parròquies de Ciutat i Marratxí, l'altre a la parròquia d'Esporles on s'enfilava per les primeres vessants de la serralada de Tramuntana.

Tomàs Peris Albentosa

DINÀMICA DEMOGRÀFICA I ESTRUCTURA DE POBLAMENT A LA RIBERA DEL XÚQUER, SEGLES XV-XIX

La meua aportació mira d'analitzar en la llarga durada el creixement de la població de la Ribera del Xúquer, una comarca del litoral valencià, de 1117 Km², que passà dels 4.400 focs de 1510 als gairebé 14.000 del cens de Floridablanca (és a dir, d'una densitat de 17 habitants per Km² a d'altra —ben considerable— de 54 h/km² al final del XVIII). Tracte d'explicar com s'hi mantingué, des de meitat del segle XIII, una tendència sostinguda cap una major concentració de l'hàbitat, fins que aquesta dinàmica s'invertí en el set-cents, donant pas a altra fase de signe contrari, en la qual el poblament dispers anà assolint una entitat cada cop major. Per tractar d'entendre aquests processos, tinc presents factors de tot tipus, com ara:

- La ubicació litoral, que tingué tant implicacions positives (facilitar l'arribada de 'blat de mar' a preus assequibles —atenuant l'impacte de les crisis de subsistència— i estimular una agricultura de caire comercial) com negatives (per exemple, l'amenaça corsària mantingué allunyats els nuclis de població de la costa).
- El medi natural, format per una dilatada plana d'inundació i els peudemonts adjacents. Resulta bàsic considerar l'efecte de les revingudes del Xúquer a l'hora d'explicar l'abandó de nombrosos llogarets ubicats en les zones més fondes i l'amuntegament en aquells nuclis més a recer de les riuades, ubicats en el raiguer de les muntanyes, prop de l'horta beneficiada per les aigües del Xúquer, i —encara que sembla paradoxal— en el caixer del propi riu.
- El dràstic foragitament de la població morisca, que constituïa gairebé la meitat dels veïns de la Ribera l'any 1609.
- La notable immigració —sobretot francesa— que s'hi registrà.
- L'extraordinari auge del regadiu en la comarca, que passà de tindre una rellevància encara molt secundària a meitat del XIII a esdevindre el segon perímetre irrigat més important de tot Europa (més de 31.000 hectàrees de reg fluvial en el XIX), de manera que el predomini de l'agricultura irrigada sobre la de secà resultà cada vegada més aclaparador.
- El sistema agrari que sorgí i es consolidà durant l'Antic Règim, basat en la combinació de collites d'autoabastiment i l'enorme entitat assolida per conreus comercials com l'arròs i les moreres.
- Les desiguals quotes d'inseguretat a que es veien sotmesos els veïns segons si s'habitava en nuclis emmurallats (Alzira), pobles grans tancats amb diversos portals, llogarets desprotegits o horts dispersos. La intensa violència inherent a les 'bandositats de la Ribera' —que senyorejà la comarca durant la segona meitat del XVI i primeres dècades del sis-cents—, les diverses conjuntures bèl·liques (guerres amb Castella i guerra de la Unió en temps medievals, les Germanies i la guerra de Successió després), així com els puntuals atacs barbarescs i la constant amenaça corsària, propiciaren la concentració. Per contra, la davallada de formes de violència 'major' durant els segles XVIII i XIX, combinada amb la necessitat de protegir les collites i les infraestructures agrícoles —cas de les fràgils i costoses sínies— impulsaren l'auge del poblament dispers.
- El desigual impacte dels problemes sanitaris. Les epidèmies de pesta afectaren sobretot al litoral i als pobles oberts que hi havia al llarg de les rutes més transitades (camí reial València-Toledo), mentre que el paludisme afectà amb una intensitat i una perseverança dramàtica als llogarets habitats per jornalers en les zones arrossaires.

Tomàs Peris Albentosa, C/ Sant Roc, 9, pta. 6, 46740, Carcaixent (telèfon 96.243.41.38)

LA INTRODUCCIÓ DEL CARRO DE RODES A LA VILA MALLORQUINA DE SÓLLER: IMPACTE I CONSEQÜÈNCIES (1850-1914)

Plàcid Pérez i Pastor
placidperez@telefonica.net

El municipi de Sóller, juntament amb el de Fornalutx, ocupa una conca grollerament semicircular d'uns 63 km² de superfície, situada en el cor mateix de la Serra de Tramuntana de Mallorca i envoltada de muntanyes per totes parts excepte pel port de mar, que s'obre al nord. Els seus elevats i esquerps cims —el Puig Major assoleix els 1.445 m d'alçada— han fet de la vall

de Sóller un lloc tradicionalment tancat i poc accessible. Una conseqüència directa d'aquesta complicada orografia és la dificultat que tenen els seus habitants per extreure els excedents agrícoles—essencialment oliva, cítrics i fruita- i industrials —oli, seda i teixits-, i importar matèries primeres. Fins ben entrat el segle XIX, l'animal de càrrega és l'únic sistema de transport terrestre que els permet intercanviar productes amb la resta de l'Illa; mentre que el comerç de llarga distància s'havia de fer obligatòriament per mar. Aquesta situació canvia radicalment a partir de la construcció d'un camí de rodes d'uns sis metres d'amplària (1833-1847) que comunica directament la vall de Sóller amb la capital, Palma. El traçat del camí, que permet salvar un coll de 600 metres d'alçada mitjançant un total de 63 corbes en ziga-zaga, facilitarà l'accés per primera vegada a la vall del carro de rodes i el carruatge. La present comunicació analitza l'impacte que tengué aquesta irrupció sobre la xarxa viària i la població del municipi, a partir de 1850; així com la seva col·laboració en la creació d'una incipient indústria de fabricació i transformació basada en els teixits, sabates, ciment, figues seques i xarcuteria. La posterior injecció de capital procedent dels sollerics repatriats de França i Puerto Rico i canalitzat a través d'un banc local, la constitució de companyies navilieres pròpies, i la instauració del tren i el tramvia coadjuvaren a la consolidació d'aquesta petita indústria, just en el moment que esclatà la primera Guerra Europea.

POBLAMENT I SEGREGACIÓ MUNICIPAL, MALLORCA 1812-1921

I. Moll i P.Salas
Universitat de les Illes Balears
dhaimb0@uib.es
vdhapsv3@uib.es

Gràcies a la Llei d'Ajuntaments del 1813 es varen iniciar a Mallorca 14 expedients de segregació municipal que no varen poder solucionar-se (pel que fa al seu conjunt) fins a començaments del segle XX. Aixó suposa passar de 37 municipis el 1812 a 51 al 1921. No es pot entendre l'esmentat procés sense tenir present dues coses: l'augment de població que es produeix ja des de finals del setcents i, com senyala C. de Castro, l'actitut favorable de la nova administració liberal per a estimular tan les segregacions, com les concentracions. La comunicació analitza aquest procés i aprofundeix en tres casos concrets per conèixer tota la problemàtica que apareix amb l'inici del expedient: conflictes, organització, creació de noves èlits locals...

La documentació procedeix de l'Arxiu del Consell de Mallorca (hereu de l'antiga Diputació Provincial) i dels arxius municipals dels pobles esmentats (especialment, actes i correspondència)

II

ARQUEOLOGÍA DE LOS DESPOBLADOS EN ÁLAVA. LA GÉNESIS DE LA RED ALDEANA MEDIEVAL

Juan Antonio Quirós Castillo
Universidad del País Vasco
Departamento de Geografía, Prehistoria y Arqueología
Quiros.castillo@ehu.es

En esta comunicación se presentarán los resultados de varias excavaciones que el Grupo de Investigación en Arqueología Medieval y Postmedieval del País Vasco está llevando a cabo en los últimos años, en el contexto de la configuración de los paisajes medievales.

La intervención se dividirá en dos partes. En primer lugar se discutirá el concepto de aldea altomedieval que se está documentando en varios sectores del cuadrante nordoccidental de la Península Ibérica, así como los planteamientos teóricos con los que se ha diseñado el programa de estudio de los despoblados en el territorio alavés.

A continuación se realizará una síntesis de las intervenciones realizadas en los despoblados de Zornozategi y de Aistra, y se analizarán las bases sociales a partir de las cuales se ha producido la construcción de la red aldeana medieval.

LA ORGANIZACIÓN DEL POBLAMIENTO RURAL EN LAS TIERRAS GADITANAS ENTRE FINALES DEL SIGLO XIII Y MEDIADOS DEL XIV. ESTADO DE LA CUESTIÓN Y LÍNEAS DE INVESTIGACIÓN.

Emilio Martín Gutiérrez
Área de Historia Medieval
Departamento de Historia, Geografía y Filosofía
Universidad de Cádiz
emilio.martin@uca.es

En este trabajo se analiza el poblamiento rural en las tierras gaditanas entre finales del siglo XIII y mediados del XIV. Se trata de una época fundacional en la que se registraron importantes transformaciones en la estructura poblacional de ese espacio. La organización de ese territorio se produjo entre el momento de la conquista y los años centrales del XIV, coincidiendo con el aumento de tierras derivadas de las operaciones militares en el entorno del Estrecho de Gibraltar. Desde ese punto de vista, esos años constituyeron un período de singular trascendencia histórica y que han tenido consecuencias duraderas ya que han marcado, en sus grandes líneas, el posterior poblamiento rural.

Desde esta perspectiva, abordamos esta problemática y reflexionamos sobre los aspectos fundamentales del poblamiento rural. El estudio se encuentra estructurado en dos partes: mientras que en la primera valoramos el estado de la cuestión referido al territorio objeto de estudio, en la segunda planteamos líneas de investigación que permitan profundizar en el conocimiento de esta problemática.

EL PAISAJE TRADICIONAL CAMPESINO. LA GENEALOGÍA DE UN PAISAJE AGRARIO EN GALICIA.

Paula Ballesteros Arias. Laboratorio de Arqueología del Paisaje (LAr), Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento, Centro Mixto CSIC – Xunta de Galicia; phpaulab@usc.es
Felipe Criado Boado. Laboratorio de Arqueología del Paisaje (LAr), Instituto de Estudios Galegos Padre Sarmiento, Centro Mixto CSIC – Xunta de Galicia; fcariado@cesga.es
Unidade Asociada: Laboratorio de Paleoambiente, Patrimonio e Paisaxe (IIT, USC)

Con esta comunicación pretendemos presentar los planteamientos teórico-metodológicos que rigen la línea de investigación denominada Arqueología Rural contemplada desde la perspectiva de la Arqueología del Paisaje ya que, a nuestro entender, es la fórmula más acertada para poder llegar a percibir, a visualizar e interpretar las formas de ocupar y de gestionar un determinado paisaje.

Al tiempo, pretendemos transmitir la idea de que para comprender el poblamiento de un territorio es necesario tener en cuenta, además de la propia aldea, sus recursos, ya sean agrarios o ganaderos. Este análisis visto desde la Arqueología del Paisaje es lo que nos está dando la capacidad de llegar a decodificar el paisaje actual y retrospectivamente estudiar y comprender la modificación en la organización y transformación del territorio a lo largo de un amplio proceso histórico. Ver el paisaje rural tradicional como un yacimiento y de ahí el interés de la Arqueología del Paisaje para documentarlo y estudiarlo. Si no hay documentación escrita hay otra forma de documentarlo.

Expondremos el caso gallego y de cómo a través de la arqueología de Gestión, en la que el Laboratorio de Arqueología da Paisaxe viene trabajando desde mediados de los años 90 y cuyas primeras experiencias se desarrollaron durante los trabajos de Control del Impacto Arqueológico de las obras públicas, podemos llegar a estudiar las estructuras y las formas que conforman los sistemas de ordenación del terrazgo que las sociedades campesinas fueron construyendo a lo largo del tiempo y cuyos resultados nos sitúan en los primeros siglos de la Alta Edad Media para los inicios de la transformación del nuestro paisaje rural que todavía conservamos.

**CAMBIO Y PERMANENCIA EN EL TERRITORIO COSTERO BAJOMEDIEVAL
DE CANTABRIA: LAS CONSECUENCIAS TERRITORIALES DE LA FUNDACIÓN
DE LA NUEVA PUEBLA DE LAREDO EN 1200.**

JOSÉ MIGUEL REMOLINA SEIVANE,

Arquitecto

Doctor por la Universidad de Cantabria

JMREMOLINA@terra.es

La fundación de la villa de Laredo en 1200, nacida por voluntad del rey de Castilla Alfonso VIII, supuso la radical alteración de las estructuras territoriales existentes.

Creada ex novo junto a lo que era el puerto natural de un pequeño monasterio, el rápido éxito de la puebla provocará la alteración de toda la estructura territorial altomedieval y un acentuado cambio del significado de los elementos preexistentes.

La red antigua de caminos, basada en los recorridos de cresta ligados a la trashumancia ganadera tradicional, será alterada por los recorridos surgidos a partir de la villa, inicialmente con caminos a media ladera, y posteriormente, a partir del siglo XV, con el trazado de nuevas vías de comunicación por el fondo del valle.

Los pequeños asentamiento de población anteriores, con un carácter muy pobre y estructura dispersa fueron semiabandonados, habiéndose conseguido identificar algunas tipologías de despoblados en la cercanía de la villa.

El amplio término jurisdiccional concedido a Laredo por el Fuero, que es analizado e identificado, justificándolo desde su relación con los usos y recorridos ganaderos, supuso la alteración de las compartimentaciones espaciales precedentes; en las siguientes centurias, sin embargo, aparecieron tensiones que provocaron la reaparición de las antiguas unidades territoriales preexistentes, cuyos hitos de delimitación son retomados, continuando aún hoy vigentes.

La comunicación propone el análisis de estos procesos, a través de la lectura de las huellas aún presentes sobre el territorio, combinando el uso de las fuentes escritas, con la interpretación de la cartografía histórica y una fundamental labor de campo, que, a través del reconocimiento y la interpretación de topónimos y términos citados en la documentación escrita, ha permitido la interpretación del significado de los *lugares* del territorio. Se define así una metodología de análisis de la singular situación de este sector de la región cantábrica en la época medieval, periferia del Reino de Castilla, que sin embargo tras la promoción de las villas, transforma fundamentalmente su función económica, estructura y significado en pocas décadas.

LA ORGANIZACIÓN DEL POBLAMIENTO RURAL EN LAS TIERRAS GADITANAS ENTRE FINALES DEL SIGLO XIII Y MEDIADOS DEL XIV. ESTADO DE LA CUESTIÓN Y LÍNEAS DE INVESTIGACIÓN.

Emilio Martín Gutiérrez
Área de Historia Medieval
Departamento de Historia, Geografía y Filosofía
Universidad de Cádiz
emilio.martin@uca.es

En este trabajo se analiza el poblamiento rural en las tierras gaditanas entre finales del siglo XIII y mediados del XIV. Se trata de una época fundacional en la que se registraron importantes transformaciones en la estructura poblacional de ese espacio. La organización de ese territorio se produjo entre el momento de la conquista y los años centrales del XIV, coincidiendo con el aumento de tierras derivadas de las operaciones militares en el entorno del Estrecho de Gibraltar. Desde ese punto de vista, esos años constituyeron un período de singular trascendencia histórica y que han tenido consecuencias duraderas ya que han marcado, en sus grandes líneas, el posterior poblamiento rural.

Desde esta perspectiva, abordamos esta problemática y reflexionamos sobre los aspectos fundamentales del poblamiento rural. El estudio se encuentra estructurado en dos partes: mientras que en la primera valoramos el estado de la cuestión referido al territorio objeto de estudio, en la segunda planteamos líneas de investigación que permitan profundizar en el conocimiento de esta problemática.

LOS ORÍGENES DEL MODELO DE OCUPACIÓN DE LOS MONTES DE PAS. LA ÚLTIMA COLONIZACIÓN EN LA MONTAÑA CANTÁBRICA

Manuel García Alonso
Profesor del I.E.S. “Valle del Saja”, Cabezón de la Sal, Cantabria.
Arqueólogo y etnógrafo
maga10@terra.es

El origen del modelo de ocupación de los Montes de Pas, último espacio de colonización en Cantabria, se encuentra en los antiguos “seles” pastoriles de la zona. También en ellos se origina el tipo edificatorio de la cabaña y finca pasiegas. Aportamos aquí, además de los datos documentales, un conjunto de datos arqueológicos y etnográficos que permiten apoyar en bases firmes tal aserto.

Palabras clave: Pastoreo, “sel”, choza, “brena”, cabaña, colonización, orígenes y evolución.

Los Montes de Pas, en los confines de la C.A. de Cantabria con la provincia de Burgos, es un espacio cantábrico de montaña en que ha cristalizado una forma originalísima de poblamiento rural, ajena al modelo más general de su entorno. La finca ganadera, compuesta de casa-cabaña y prado cercado, constituye la unidad base. Su multiplicación ha dado lugar a un tipo de ocupación y organización del espacio que ha originado el poblamiento montañés más ultradisperso que conocemos en la península ibérica. Varias fincas conforman un cabañal, varios cabañales, de altura y de bajura, capaces de sostener una trastermitancia ganadera, conforman un barrio pasiego, y varios barrios que centralizan sus servicios (iglesia, ayuntamiento, tiendas, farmacia...) en una plaza forman la villa en Pas. Este modelo de ocupación de un espacio de montaña se construyó, entre los siglos XVI y XVIII, al margen de las comunidades rurales de valle, tradicionales en la región, al margen de las jurisdicciones vecinas ya consolidadas. Por otro lado, el proceso tuvo lugar acompañando a los cambios profundos en los modos de vida, los cuales dejan de ser pastoriles para convertirse en específicamente ganaderos especializados en la producción de derivados lácteos, intensificando el sistema productivo mediante la

estabulación en épocas tan tempranas como el siglo XVII. En este camino cristaliza una construcción cultural diferencial, la de la comunidad pasiega.

Nuestro propósito, fruto de nuestros continuados trabajos en la zona, es dar a conocer aquí los datos etnoarqueológicos en que apoyar el hecho de que el modelo surge como consecuencia de la evolución formal del "sel" cantábrico, un espacio pastoril definido por una pastiza cercada y la choza del pastor, más allá de los datos documentales que también aportamos. El enfoque se corresponde con una propuesta que venimos haciendo en el campo de la arqueología medieval, el de la Arqueología del Paisaje. Así otorgamos una creciente importancia al estudio etnoarqueológico de los elementos materiales dispersos en un paisaje construido por los primeros grupos humanos que se asentaron en estas montañas. Al mismo tiempo pretendemos alcanzar una comprensión de los procesos etnoculturales que llevan a la conformación y construcción del paisaje pasiego, un paisaje que ha merecido el reconocimiento universal de su originalidad hasta el punto de ser considerado como Paisaje Cultural y llegado a ser propuesto, por ello, como Patrimonio de la Humanidad.

Los orígenes de la cabaña y la finca pasiegas hay que buscarlos en el sistema pastoril tradicional cantábrico que tenía su base en la ocupación de los pastizales de altura ("brenas" o "brenizas") mediante pastores que vivían temporalmente en los "seles", reducidos espacios de refugio para vigilar los ganados durante la noche, en los que construían cercados y "bellares" y levantaban sus endebles y provisionales chozas. A juzgar por lo aquí expuesto hemos de sostener, como así también ha pervivido en otros lugares de la región cantábrica, que se trataba exclusivamente de una ocupación estacional, primordialmente veraniega; pese a lo cual, y ya no cabe duda, dejó su impronta material en el territorio.

Esta situación se mantuvo en los Montes de Pas durante toda la Edad Media, siendo los primeros datos acerca de población estable, tanto arqueológicos como documentales, del siglo XVI. Aquellas primitivas cabañas o chozas de "sel" eran rectangulares, de una sola planta y de reducidísimas dimensiones, asimilables en tipo y función a las cabañas y chozas de la mayor parte la divisoria cantábrica. Los restos materiales de estas primeras edificaciones los reconocemos en numerosos "seles" y "brenas", que aún conservan testimonio arqueológico de las viejas chozas y de los viejos corrales, como se ha visto. Y los primeros documentos escritos sobre la existencia de construcciones estables en Pas son de 1539 y 1632. Se trataría de chozas utilizadas como casa-habitación del pastor, y, aunque hay testimonios acerca de la utilización de techumbres de tabla, quizás techumbres vegetales, en las mismas, evidentemente no se conservan sus restos materiales hoy en día.

Pero en aquellos primeros tiempos aún se trataba de pastoreo extensivo exclusivamente, el fenómeno pasiego estaba por conformarse. Las primeras cabañas de dos plantas, establo en el piso bajo y henal en el superior, y de fincas cerradas fruto de la ocupación privativa del terreno y de los comienzos de la estabulación las conocemos, entre otros lugares, en Estallo, Brenacabera, El Pardillo, El Rellano, Bustiyerro, San Pedro, La Alar, Sel de la Fuente y Sel de la Peña, con inscripciones epigráficas entre 1518 y 1761. Se trata de ocupación, ya efectiva y estable, para su aprovechamiento privado y buscando una intensificación del sistema, como se prueba ante las casas y cercados citados en el Pleito con Carriedo de 1634. Basándonos en la planta y tipo de las antiguas chozas, en aquellas humildísimas construcciones pastoriles, ya apreciamos en ellas los que serán rasgos distintivos de lo que llegará a ser la casa-cabaña pasiega.

En el siglo XVII se produce la adecuación precisa del sistema innovado a un medio de fuertes pendientes y desniveles, con notorios gradientes térmicos, en una zona nuclear situada en las pastizas y laderas boscosas de los diversos arroyos que conforman las cabeceras en que tiene su nacimiento el río Pas, a partir de los viejos asentamientos de altura en los "seles". Y, con ello, la ocupación estable del área en busca de lugares de invernada. Por eso mismo se conforma primero en aquellos lugares previamente desocupados y bioclimáticamente óptimos, como las vegas y laderas bajas del río Pas y sus afluentes el Troja, el Barcelada, el Viaña y el Yera. La búsqueda de lugares para invernada en otras zonas similares, desde el comienzo, fue conflictiva; porque chocaron los ganaderos con jurisdicciones consolidadas de antiguo y entraban en competencia con el sistema agrario, vigente en las mismas, que determinaba un aprovechamiento y una ocupación más intensos en las zonas bajas de los valles colindantes con

los Montes de Pas. Por ello la documentación más interesante se centra ahora en los largos pleitos habidos entre Espinosa de los Monteros, que actuaba en nombre de su vecindario pasiego, y las viejas jurisdicciones vecinas como los valles de Carriedo y Soba y las juntas de Trasmiera.

Pero será el siglo XVIII el momento de la cristalización del modelo constructivo, tal y como se percibe a través de la documentación disponible, ya abundante, y por los datos etnoarqueológicos que aquí aportamos. Se trata de la casa-cabaña de dos plantas con "cierro" que se constata ahora claramente en los viejos "seles" y "brenas". Es un periodo de continuado crecimiento demográfico y de expansión y densificación del hábitat, a base de multiplicar las cerradas de prado con su cabaña, la finca pasiega. En el Catastro de Ensenada de 1753 se documenta el predominio de la casa-cabaña de dos suelos y se encuentran las primeras citas del "cabaño" para cuadra, del "borcil" para los cerdos y de colgadizas como ampliación de espacios. También se constatan las últimas citas de cabañas de tablas. En las cabañas se evidencia un modelo constructivo de planta rectangular y de baja altura. En estos tiempos ya el modelo pasiego del manejo ganadero, basado en la intensificación del sistema y la trashumancia estacional de montaña, ya se había extendido por toda las zonas favoreciendo el avance de la deforestación en los Montes de Pas, en un fenómeno coincidente y coadyuvante de las talas para los astilleros y fundiciones del rey.

Frente a otros lugares cantábricos, donde los "seles" mantuvieron su sentido y uso originario hasta época muy reciente, en nuestra zona, por extensión en toda la zona de la montaña oriental de Cantabria y en Las Encartaciones de Vizcaya, la voz "sel", con su valor semántico originario, se va perdiendo con la expansión del sistema ganadero que proviene de Pas, en los siglos XVII y XVIII. Las últimas referencias documentales a los seles espinosiegos y sobanos remiten a fines del siglo XVI y primera mitad del XVII, como Sel de Valnera y Sel de Castromorca. Su contenido semántico se hizo extensivo, en la lengua viva, al verbo "aselar", con el sentido de guarecer en las alturas, mientras pervivía la palabra sólo en ciertos topónimos. Durante algún tiempo más dicho término se continuó usando, ahora como sinónimo de cabañal pasiego, precisamente aquello a lo que había ido dando paso, en la zona más occidental de los Montes de Pas.

La conquista de la independencia jurisdiccional, continuación y resultado del proceso ocupacional que se percibe con la construcción de ermitas e iglesias parroquiales, en 1689, va a dar origen a la formación, en el entorno de la iglesia parroquial y de la casa-ayuntamiento de la "plaza" como centro de servicios para todos los vecinos de los diferentes barrios. Lo cual se consolidará definitivamente tras el éxito económico del nuevo sistema ganadero basado en la vaca autóctona de orientación mantequera, productora de quesos y mantequillas que, a través de los mercados locales y regionales abastecen una creciente demanda fundamentalmente urbana. El siglo XIX será el momento álgido de lo que estamos describiendo y, también, el de la configuración definitiva de un paisaje que se muestra sólo comprensible, en nuestra opinión, desde la Historia y la Arqueología del Paisaje, considerando el origen y éxito del modelo básico, la finca con cabaña, y la construcción territorial debida, primordialmente, a su multiplicación y cristalización etno-cultural y administrativa.

UN ENSAYO DE POBLAMIENTO DISPERSO. LAS NUEVAS POBLACIONES DE SIERRA MORENA Y ANDALUCÍA (SIGLOS XVIII-XIX)

Adolfo Hamer Flores
Grupo de Investigación HISALEM
Universidad de Córdoba
adolfo_hamer@yahoo.es

Es bien conocido que una de las máximas realizaciones del movimiento ilustrado español en materia agraria fue el establecimiento de las Nuevas Poblaciones de Sierra

Morena y Andalucía. En ellas, al margen de otros objetivos, se trató de ensayar un nuevo *modelo social* en el que no estuviesen presentes las lacras del Antiguo Régimen (mayorazgo, grandes propiedades, bienes vinculados o amortizados,...); y que pudiese ser exportable a otras regiones de la monarquía. Ciertamente, los resultados no fueron los esperados, pero es innegable que en esta empresa se pusieron en práctica notables innovaciones. Muchas han sido ya estudiadas por la historiografía, pero aún restan notables aspectos por estudiar.

Así pues, en esta comunicación nos ocuparemos de realizar, en la medida de lo posible, una aproximación al modelo de ocupación del territorio implantado en las Nuevas Poblaciones. Desde un primer momento se apostó por un poblamiento disperso, en virtud del cual cada colono tendría casa poblada en la propiedad que se le entregase para su cultivo.

Sin embargo, este deseo inicial no sería compartido por todos los neopobladores, muchos de los cuales tendieron a residir en las aldeas o incluso en las propias cabeceras de feligresía. Un hecho que no impediría que estas colonias se caracterizasen (incluso hoy día) por su notable dispersión poblacional.

POBLACIÓN EN ANDALUCÍA EN LOS SIGLOS XIX Y XX

Miguel-Héctor Fernández-Carrión

Instituto de Estudios Históricos y Económicos, Madrid

fdezcarrión@actforum.net

He realizado un análisis económico sobre Andalucía en los siglos XIX y XX, desde hace años, 1975 en adelante, desde varias perspectiva de estudio: la teoría de los precios (en “Los precios en un mercado agrario” -1976 y 1986-..., microeconomía (“Análisis microeconómico sobre el siglo XIX” -1983-) y la teoría de la conducta del consumidor (“Incidencia de los precios agrarios en el consumo en Andalucía en el siglo XIX” -1990-, “El comercio y la conducta del consumidor en Andalucía, durante el siglo XIX” -2005-, presentado y publicado en el *V Congreso sobre sistemas agrarios, organización social i poder local*). Mientras, que con la presente comunicación efectúo un análisis demográfico con el que pretendo completar la visión de la realidad pasada histórica, económica... y demográfica de Andalucía.

En la comunicación “Población en Andalucía en los siglos XIX y XX”, comienzo dando una visión general del crecimiento y distribución de la población en Europa y en España ante de centrarme en Andalucía, donde asimismo trato sobre el proceso de transformación del mundo rural, a partir del proceso de urbanización de los núcleos poblacionales (urbanos y rurales), fundamentalmente de 1900 a 1970.

LA EVOLUCIÓN DE LA OCUPACIÓN DE LOS ESPACIOS DE MONTAÑA EN EL PAÍS VASCO DESDE LA PREHISTORIA HASTA LA ACTUALIDAD. EL CASO DE LA SIERRA DE ARALAR (GIPUZKOA)

MUJIKALUSTIZA, J. A.

Universidad del País Vasco

Departamento de Geografía, Prehistoria y Arqueología

MORAZA BAREA, A.

Sociedad de Ciencias Aranzadi

enda.alfredo@gmail.com

AGIRRE GARCIA, J.

Museo de Arqueología de Álava

Universidad del País Vasco

Departamento de Historia Medieval, Moderna y de América

La comunicación pretende abordar una temática concreta sobre la que apenas disponemos de estudios exhaustivos y donde aún existen grandes lagunas: la arqueología de los medios pastoriles de montaña.

Los trabajos arqueológicos sistemáticos realizados durante los últimos años en un contexto concreto de montaña, la Sierra de Aralar (Gipuzkoa), nos ha permitido intuir una serie de realidades variadas de ocupación, habitación y explotación de esos espacios, en los que predomina mayoritariamente la dedicada a la actividad pastoril.

El fruto de esos trabajos nos está permitiendo establecer una tipología variada de estructuras de ocupación, cuya cronología abarca, prácticamente, desde la Prehistoria hasta casi la actualidad.

El objetivo de esta comunicación es ofrecer, aunque sea de una manera provisional, un primer acercamiento a los resultados obtenidos en este marco específico y poder establecer una relación con otros estudios desarrollados en otros marcos similares.